

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון רס"ב, תשפ"ד

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

הוטעה בדין ושילם ודורש כספו חזרה

ולייבו נקפו על מעשיו. מן הסתם היה זה בזכות התפילה החמימה שיישרה את הלך מחשבתו, והוא הצטער על שבחר להעדיף את רצונותיו ונטיותיו על פני הצלת רכוש חברו. מהורהר נכנס שרגא לביתו. אם מתחילה חישב לסעוד את ליבו בפת שחרית בנחת, הרי שעתה מנוחת הנפש כבר לא היתה לו. ואולי בכלל, הבזיקה מחשבה פתאומית בראשו, יש לו דין של 'מזיק' ועליו לשלם על הנזק? השאלה המריצה אותו למהר לצלצל לדיין פלוני, שכפי הנראה לא הצליח לשמוע היטב דרך הפלאפון את המקרה שהועלה בפניו, ולכן אישש את חששותיו והודיע לו כי עליו לשלם את שווי הנזק לבעל החנות. ואכן, בצהרי היום נכנס שרגא אל החנות והעביר לבעל החנות ר' שמעון סך ארבע מאות עשרים ותשעה שקלים. עתה אחר ששילם על הנזק, רווח לו לשרגא.

אלא שבכך לא תם הסיפור. מאוחר יותר, שח שרגא לכמה מידידיו את דבר המעשה. אחד מהם, ר' ידידיה שמו, קימט את מצחו בתמיהה. הכיצד יתכן לחייב אדם על אי השבת אבידה, התפלא באזניו. לדעתי טעה הדיין בפסק הדין, הוסיף ואמר. שרגא הנרעש פנה מיד לבית ההוראה, ושם שמע שאכן במקרה זה אינו חייב לשלם ואף לא לצאת ידי שמים. מכיון שכך, הוא נכנס לחנות שוב בשעות הערב בהן שוהה שמעון בעל הבית בחנות וביקש ממנו להחזיר את הכסף. הוא אף הצביע על המעטפה ובה הכסף, שהיתה מונחת עדיין מתחת לקופה כפי שמסרה בצהריים. מלבד עצם האכזבה שהביע שמעון בפניו על כך שאכן לא הכניס בפועל את הספרים תחת קורת גג ובכך גם לו וללקוחות שהמתינו לספרים

מים. בפתע פתאום צצה הדילמה, בדמות קרטון ספרים שניצב לבדו לצד התריס המוגף של חנות הספרים 'וספרתם לכם'. שרגא שהבחין בקרטון הספרים, הבין היטב מה עלול לקרות לו בתוך זמן קצר; הגשם ירטיב ויעוות את הקרטון ומכאן הדרך קצרה להוצאת הספרים החדשים מכלל שימוש.

שרגא חישב את צעדיו במהירות הבזק, והגיע למסקנה שלא יוכל לשלב את הצלת הרכוש עם תפילה כותיקין. לפי שעליו למצוא מקום הולם ומכובד להניח בו את התפילין שלו, לשוב וליטול את הארגז מעם החנות ולהעבירו לתוך אחד הבניינים הסמוכים, לשוב לקחת את תיק התפילין ולרוץ לבית הכנסת. פעולות אלו דורשות פרק זמן של דקות מספר, ואילו התפילה מתחילה ברגעים הקרובים ממש. לא בשביל זה קמתי מוקדם כל כך, הרהר שרגא לעצמו. הוא אף הוסיף להשקיט את מצפונו בפלפול למדני: לולא היה משכים קום לתפילה עם הנץ החמה, כלל לא היה חולף על פני חנות הספרים 'וספרתם לכם' בשעה כזו. ואם לא יספיק את התפילה, הרי שמלכתחילה הוא כלל לא היה אמור להיות כאן. על כן קיים שרגא בנפשו 'התעלמות', פעמים שאתה מתעלם, ואף אל בית הכנסת, כשטיפות הגשם מנקדות את כובעו ואת הקרטון המיותם כאחד.

בחזור מהתפילה שעברה עליו בהתרוממות הרוח, אחר שהגשם כבר הרווה את הארץ והצמיח נחלי אכזב, הוא הבחין בקרטון הספרים העומד בצד כשהם נוטפים מים, הוא התקרב והבחין כי גם הספרים ניזוקו. עיניו צדו קבלה לתשלום שנשלחה שם, על סך תשעה ועשרים וארבע מאות שקלים,

מ צווה הבאה לידך אל תחמיצנה. הנטייה היא להעדיף מצוות שהנפש מתרוממת בעשייתם, כאכילת שני כזיתים מצה יחד בבית הבליעה או נענוע סוחף של לולב גבה קומה ואתרוג מרהיב ונוצץ, על פני מצוות הדורשות עמל וטרחה והן פחות נדירות. מצוות שאדם דש בהן בעקביו, הגדירו זאת רבותינו. אלא שאי אתה יודע מתן שכון של מצוות, ופעמים שרצון הבורא דווקא במצווה שעומדת לפניך נטולת זהרורים וניצוצות של מעוף. תובנה זו, חסרה לו לשרגא באותו בוקר בו אירע המעשה שלפנינו.

בשעת לילה מוקדמת חטף לפתע שרגא דידן 'ברען' בלתי מוסבר. שעות הקימה שלו אינן קבועות בדרך כלל, והן נעות בתדירות משתנה בין שבע לתשע, תלוי בקו הגבול היומי של זמני קריאת שמע ותפילה. אולם הלילה הזה נשתנה מכל הלילות, ושרגא החליט באופן לא צפוי לעלות על יצועו בשעה מוקדמת על מנת להשכים קום ולהתפלל כותיקין עם הנץ החמה. כשחיוך על שפתיו נרדם שרגא ונמוג אל ערפילי החלומות, בטוח בעצמו שגם מחר יהיה לו יום נפלא בעקבות התפילה המוקדמת.

השעון המעורר הקפיץ את שרגא בזמן המיועד. בזריזות נטל את ידיו והתארגן ליציאה. החושך והשקט שקיבלו את פניו לא היו מוכרים לו. ההתרגשות אפפה אותו. משב אויר צונן ולח הכה בפניו. בד בבד עננים כבדים מלמעלה החלו מתקבצים ומאיימים בכל רגע להפוך זרזיפים למטרות עוז. שרגא האיץ את קצב הליכתו אל בית הכנסת, לבל ייאלץ להשלים את הדרך תחת שטפונות של

המוזמנים עגמת נפש, הוא אף תהה אם הוא אכן צריך להחזיר את הכסף, מאחר שכאשר שרגא נתן לו את הכסף היה זה מעין 'מחילה'.

עיקרי הנושא בהלכה

א. מחילה בטעות

נפתח את הנושא בבירור דינו של המוחל לחבירו על חוב, והוברר שכל עיקרה של המחילה מקורה בטעות מכל סיבה שהיא, האם המחילה בטלה? הגמרא במסכת בבא מציעא (סו:): בסוגיא של 'אסמכתא לא קניא', מביאה את הדוגמא של האומר לחבירו אם לא אפרע את החוב עד זמן פלוני, הקרקע תהיה שלך, על אף שלא פרע לו עד אותו זמן, הקרקע לא עוברת לרשות המלוה, כיון שמדובר באסמכתא. כלומר, בהתחייבות שאדם מתחייב מתוך הנחה שלבסוף לא יצטרך לקיים זאת, כי היה סבור שימלא אחר התנאי ולא יגיע למצב של מימוש אותה התחייבות.

ממשיכה הגמרא ומביאה את דברי רב נחמן, 'השתא דאמור רבנן אסמכתא לא קניא, הדר ארעא והדרי פירי', כלומר, שאם המלוה כבר התנחל בקרקע ואכל את הפירות, כשהוברר אחר כך שאסמכתא לא

בתשובתו זו, נוכחים אנו לראות, כי החתם סופר סבור שיש להחמיר להלכה כשיטת התוספות, שמחילה בטעות איננה מחילה, מלבד כאשר יש לנו לומר שהמוחל רוצה לעמוד בנאמנותו

קניא עליו להחזיר את הקרקע ולהחזיר גם את הפירות שאכל.

מכך שמחזיר את הפירות שאכל אף שאכלם בהסכמת הלוח, מוכח שמחילה בטעות איננה מחילה, ומאחר והסכמתו של הלוח נבעה רק מתוך הטעות שאסמכתא קניא, על המלוה להחזיר גם את הפירות שאכל. מקשה על כך הגמרא ממה ששנינו על המוכר לחברו פירות דקל לפני שבאו לעולם, ואומר לו שכאשר יבואו לעולם הם יהיו שלו,

שהדין הוא שלא קנה מפני שאי אפשר לקנות דבר שלא בא לעולם, ונחלקו מה יהיה הדין לאחר שבאו לעולם: דעת רב הונא שאינו יכול לחזור בו, ודעת רב נחמן שיכול לחזור בו, אלא שבכל אופן כל עוד שלא חזר בו, מודה גם רב נחמן שאם קדם הקונה ואכל את הפירות, אינו חייב להחזיר את דמיהם למוכר, ונמצא לפי זה שמחילה בטעות היא מחילה.

מחלקת הגמרא בין הלוחה למכירה, בהלוחה המלוה צריך להחזיר את מה שאכל בטעות, אבל במכירת דבר שלא בא לעולם, אם הקונה אכל את הפירות המכירה קיימת. בהסבר החילוק נחלקו הראשונים:

רש"י (ד"ה הכא) מסביר שבהלוחה נראה אכילת הפירות כמו ריבית, כי הם הגיעו אליו דרך הלוחה, ולכן זה נראה כמו ריבית קצוצה, משא"כ במכירה שאפשר להותיר את הפירות אצל הקונה מטעם מחילה. בדבריו מבואר שאפילו שהלוח או המוכר טעו בדין, ויש אומדן ברור שאילו היה יודעים שהמקח לא חל הם לא היו מקנים את השדה למלוה או את הפירות לקונה, מאחר וסוף סוף מחמת הטעות נשלמה דעת הלוח והמוכר להקנות, מעיקר הדין חל הקנין, אלא שחז"ל ביטלו את ההקנאה במקרה של לוח המקנה את השדה, מאחר והוא כעין ריבית קצוצה.

גם הרי"ף (שם) לז:

לח. כתב בביאור החילוק כי בנידון של לוח המוחל על פירות השדה יש איסור ריבית ואין מחילתו מחילה. לכאורה כוונתו כדעת רש"י, אולם הרמב"ן והרשב"א (שם) הביא את פירוש רש"י שהוא כריבית קצוצה, ושוב הביאו שיש מפרשים שזהו אבק ריבית, אלא שכל מה שאנו אומרים תמיד שהקנאה חלה אפילו בטעות כדי לעמוד בדבריו, ואילו באופן של איסור אבק ריבית אנו אומדים בוודאי שלא ניחא ליה בהעמדת ההקנאה שיש בה איסור אלא 'ליביה אנסיה'. והנימוקי יוסף (רי"ף ב"מ לח.) ביאר את כוונת הרי"ף שלא הזכיר שיש כאן ריבית קצוצה, כדבריהם שגם באבק ריבית אין המחילה חלה בטעות.

לעומת זאת, התוספות (ד"ה התם) סבורים שלעולם מחילה בטעות איננה מחילה. ורק המקרה של מכירת פירות

שלא באו לעולם, הוא יוצא דופן, משום שיש אומדנא דמוכח שמה שהסכים המוכר שהלוחק יאכל את הפירות אינו בטעות, כי אפילו אילו היה יודע שהמכירה לא חלה, בכל אופן נוח לו לעמוד בדיבורו ונאמנותו ולתת את הפירות. ואילו בהלוחה, הרי הסכמתו לתת למלוה את הפירות, באה מתוך טעות שהיה סבור שאסמכתא קניא.

התוספות אף מציגים הוכחה לשיטתם שמחילה בטעות איננה מחילה, מסיפור שהובא במסכת בבא בתרא (מא.) על רב ענן שהיה שיטפון של הנהר בשדה שלו ושל חבירו, והחזיר רב ענן את הגדר שבין השדות בסיוע שכנו, ולאחר מכן הוברר להם שרב ענן הניח את הגדר בתוך שטח חברו, ומסקנת הגמרא היה שעל אף שסייע השכן בעדו, בכל אופן מדובר במחילה בטעות, וצריך להחזיר את הגדר למקומו המקורי. במקרה זה, גם אין את הסברא שיש בפירות דקל, כי הסיוע של השכן איננו מתפרש כהסכמה לתת לו חלק מהשטח שלו, אלא כל העמדת הגדר באופן זה מקורה בטעות.

הרמב"ן (שם) דוחה את ראיית התוספות, וכותב כי בסיפור של רב ענן לא ידע השכן שהוא נותן דבר מה לרב ענן, שהרי שניהם היו סבורים שמניחים את הגדר במקום שהיה מונח בו מעיקרא, לכן אין צד לומר שהייתה בכלל מחילה, והמקרה אינו דומה לא לפירות דקל שהמוכר ידע והסכים, ולא לקרקע שניתנה באסמכתא כפירעון ההלוחה, שאילו לא שהיה בדבר סרך ריבית, יש לתלות זאת במחילה, היות שהלוח ידע שהמלוה יקבל את הפירות והתכוון למחול.

הקצות החושן (סימן יז סק"ג, סימן רז סק"ג) כתב כי הריב"ש הביא את דעת רבינו תם באופן שונה מהמבואר בתוספות שלפנינו. התוספות הביאו כי בעיקר הדין מחילה בטעות אינה מחילה, אלא שבמכירה אנו אומדים דעת המוכר שבוודאי כוונתו לעמוד בהקנאה. ואולם הריב"ש (סימן שלה) כתב כי מחילה בטעות חלה ככל שכוונת המקנה כבר נגמרה להקנות ממון זה, ודווקא באסמכתא שדעת המקנה בשעת ההקנאה סמכה שלא תחול הקנאה זו, מחילה בטעות אינה חלה. וכתב שכן גם דעת הרא"ש (ב"מ פ"ה סימן לה) בדעת רבינו תם. וכתבו האחרונים כי לשון הרשב"א (ב"מ סו: וראה גם נמוק"י שם לז:) בדעת רבינו תם גם היא עולה כלשון הריב"ש.

הריב"ש (שם) לשיטתו כתב, כי גם

לדעת רבינו תם באופן שלאחר מכן יתן המקנה באסמכתא את הממון ליד הקונה, אפילו שנתנו לו בטעות כי סבר שהוא חייב בזה מן הדין, סוף סוף מאחר שנתן בידו להקנות בפועל לקונה שוב נחשב הדבר כמקח בטעות שדעת המקנה לעמוד בדיבורו. ובה ביאר הריב"ש את תשובת הרא"ש (כלל עב סימן א) שסבר (פסקי הרא"ש ב"מ פ"ה סימן לה) כרבינו תם וכתב שאם חזר ונתן ביד, קנה הלוקח.

הקצות החושן (סימן יז סק"ג, סימן רז סק"ג) כתב כי הריב"ש הביא את דעת רבינו תם באופן שונה מהמבואר בתוספות שלפנינו. התוספות הביאו כי בעיקר הדין מחילה בטעות אינה מחילה, אלא שבמכירה אנו אומדים דעת המוכר שבוודאי כוונתו לעמוד בהקנאה

אך כתב בדרכי משה (סי' רז אות ז) כי במרדכי (ב"מ סימן שכד) הובא תשובת מהר"ם מרוטנברג (סיני סימן שכח) שאפילו חזר המקנה בעצמו למסור את הדבר הנקנה באסמכתא ביד הקונה, כל זה בכלל הטעות ומשום כיסופא ואינו מתקיים.

להלכה מביא השולחן ערוך (סימן רז סעיף י) את דינו של רב נחמן שצריך להחזיר את הפירות. והרמ"א מציין על כך בתחילה בפשיטות את דעת המרדכי שאף אם מסר המקנה את ממון האסמכתא לידו של הקונה צריך להחזיר משום שמדובר בטעות. ומוסיף שיש חולקים שאם בא ליד הקונה קנה ואין זה מחילה או נתינה בטעות, וכתב הטעם משום שרק בפירות שאכל המלוה בקרקע של הלוח שיש בזה קצת איסור ריבית, צריך להחזיר. אמנם הטעם שכתב הרמ"א נאמר בדעת רש"י והרי"ף שלעולם מחילה בטעות חלה מלבד כאשר יש איסור ריבית, אבל ברא"ש ובריב"ש מבואר שגם לרבינו תם כאשר חזר ומסר ביד הקונה מחילה בטעות חלה. והרמ"א לא הכריע להלכה בין השיטות.

ב. תשובת החתם סופר על נזמי הנערה והכרעתו

החתם סופר (חושן משפט סימן קכב)

נשאל אודות נערה שהשכירה את עצמה כמשרתת, והפקידה בבית מעסיקה נזמים של זהב, ולתקופת הימים הלכה ולא שבה ונעלמה כלעומת שבאה, ואיש לא ידע מאין מוצאה ומה משפחתה, ובא המעסיק לברר מה לעשות עם הנזמים. והיו אנשים מלעזים ואומרים שהמשרתת באה לבקש את נזמיה, ובעל הבית לא רצה בשעתו להחזיר לה אותם כיון שחזרה בה מהסכמתה לעבוד אצלו, ולכן הלכה לה הנערה, והיו אומרים כי אותו איש בוש בדבר שעיכב משכון העני שלא כדין, ועל כן בא עתה לברר דינו לצאת ידי שמים, ושמא הוא כגזל שאינו יודע למי להשיב.

החתם סופר השיב תחילה על הטענות של המלעזים, שאם האמת כדבריהם שהמשרתת חזרה לבקש את הנזמים, ולפי שלא קיבלה אותם הלכה לה, הרי יש לומר שהנזמים הם כעת של בעל הבית, כי המשרתת מחלה לו עליהם, שהרי מאחר שלפי דבריהם סירב להחזיר אותם לה, והוא לא פנתה לתבוע אותו בדין תורה, יש לומר שמחלה לו. ואין לומר שמדובר במחילה בטעות כי סבורה הייתה שהוא מעכב לה את משכון הנזמים כדין על מה שחזרה בה מעיסוקה כמשרתת, כי דוקא בשל כך יש לומר שרצתה לפייס את בעל הבית ולכן השאירה אצלו את הנזמים ומחלה לו עליהם, וכמבואר בתוספות שבאופן שאדם רוצה לעמוד בנאמנותו אין לתלות במחילה בטעות.

אמנם אם לא צדקו דברי המלעזים, אלא האמת שהמשרתת בכלל לא באה לתבוע, אם היינו חוששים שכבר היא מתה, היינו אומרים שמשמים זכו לו לבעל הבית בהם, שהרי רחוק שיוכל לבוא שום אדם ולהוכיח שהוא היורש כדין, ונמצא שהנזמים כעת הם ממון שאין

לו תובעים, ואם ירצה לעשות ולנהוג מדת חסידות, יעשה דבר מה לצורך נשמתה ויש בזה קצת השבה. אלא שבאמת אין חוששים שמתה, כי אם שנאנסה ולא הייתה יכולה לבוא אליו, וכעת היא טועה וסוברת שיעכב את הנזמים בדין על מה שלא באה לעבודתה, והרי זה מחילה כל בטעות, ולכן צריך לעשות בתחילה כל טעדיקי שאפשר להודיע לה על הטעות, ולא גרע מאבידה שצריך להכריז על כל פנים על ידי מגיד חדשות שקורין צייטונג [-עיתון], ומעשים בכל יום שהמוצא אבידה או מי שנאבד ממנו דבר מפרסם שם. ואחר שהתעכב הדבר זמן מה ולא נודע ממנה דבר, אף על פי שמעיקר הדין היה ראוי שיהיו הנזמים מונחים בידו עד שיבוא אליהו, מאחר שנזמים של זהב מצויים, ולא עוד אלא שהם גם נפחתים בערכם בשימוש מועט, נראה שטוב יותר שישום אותם ויכתוב בפנקס הקהל שיש בידו נזמים ששוים כך וכך, ויוכל להשתמש בהם על מנת שכאשר תבוא הנערה יתן להם שכר על השימוש בהם.

בתשובתו זו, נוכחים אנו לראות, כי החתם סופר סבור שיש להחמיר להלכה כשיטת התוספות, שמחילה בטעות איננה מחילה, מלבד כאשר יש לנו לומר שהמוחל רוצה לעמוד בנאמנותו.

בסיפור שלפנינו, שרגא שילם לשמעון מחמת שטעה בדין והיה סבור שחייב לשלם, ויש כאן מחילה בטעות שאין בה איסור ריבית. לדעת רש"י והרי"ף מחילה שאין בה איסור חלה אפילו בטעות, אולם להמבואר בתוספות שהמחילה אינה חלה אלא אם כן מבקש המוכר לעמוד בדבריו, הרי שבנידון זה לא שייך לומר שהתכוון למחול כדי לעמוד בנאמנותו, שהרי לא שילם מחמת דיבורו אלא מתוך טעות שסבר שחייב לשלם. אמנם לדעת הרא"ש והריב"ש כל שמסר בעצמו את הממון ביד הקונה חלה מחילתו. נמצא איפוא שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים, ומאחר שהרמ"א לא הכריע במחלוקת זו יש מקום לשמעון לטעון 'קים לי' כשיטת הסוברים שיש מחילה.

המשך הדיון והיוצא להלכה נביא בע"ה ובס"ד בשבוע הבא

